Јован Томовић. *Времеплов Горњег Милановца у осамдесет осам казивања*. Горњи Милановац: Графопринт, 2015, 181.

Економиста Јован Томовић једна је од личности које су обележиле послератну историју Горњег Милановца. Рођен 1932. године у Коштунићима, највећи део свог живота провео је у Милановцу. У њему и данас живи и ствара, иако је већ одавно загазио у девету деценију живота. Суграђанима је остао у сећању као дугогодишњи директор „ПИК Такова", члан градског политичког руководства, али и као неко ко је кроз више деценија и историјских епоха увек показивао аутентични осећај за припадност средини, као и бригу за њено благостање и напредак. Бавио се привредним и политичким радом, хуманитарним активностима и борбом против рака, а издашно је помогао и локалне цркве и манастире. Због свега наведеног Томовић и данас ужива огромно поштовање суграђана, политичких и економских фактора у Горњем Милановцу, а познато је да га због великог искуства и експертизе често консултују руководиоци предузећа „Металац", кустости, историчари, привредници и угоститељи.

Поред ових особина, Јована Томовића красе изванредно развијена акрибија и ерудиција широко образованог интелектуалца богатог животног искуства. О томе су већ посведочили и Борисав Челиковић, уредник, и Слободан Гавриловић, бивши директор „Службеног гласника", једног од најзначајнијих српских издавачких предузећа. Управо је на њихов подстицај Томовић одлучио да напише монографију *Времеплов Горњег Милановца у осамдесет осам казивања*. Инспирацију за подухват представљала је и богата збирка старих фотографија коју је Томовићу на располагање ставио Музеј рудничко-таковског краја. Методлошки, свако казивање праћено је једном фотографијом која визуелно употпуњава сведочанство о прошлим временима, историји града и његових житеља, животима, местима и зградама.

Казивања углавном прате хронолошки след од првих година након Првог светског рата до данашњих дана, док су географски ограничена на Горњи Милановац и поједина околна села. Низ фотографија и казивања о Милановцу и околини у предратном и међуратном периоду сведочи о малој, неразвијеној вароши која је имала око 2.000 становника. Породице су биле многобројне, али углавном сиромашне. Градска пијаца није имала тезге и трговина се одвијала

на калдрми. Отваране су школе (једну је отворио лично краљ Александар Карађорђевић 1931. године, стр. 29) које су постепено стварале нове генерације Милановчана, оне које ће изнети Други светски рат и учествовати у обликовању града у послератним годинама. Према казивањима и фотографијама, школе су имале велики значај у Милановцу и околини, ђаци су углавном предано учили и брзо сазревали, док су учитељи били део мале локалне елите. Школе су биле и центар културних дешавања и прозор у свет: ђаци су, између осталог, учили и изводили класичну музику (стр. 32–33), а на екскурзије се ишло у напредна села, на Опленац, са циљем да ученици упознају железнички саобраћај. Тек у завршним разредима посећиване су престонице: савремена – Београд, као и стара, средњовековна – Крушевац (48–49).

Бројне фотографије и пратећа казивања сведоче о приватном животу и успону мале грађанске елите која је након Првог светског рата била у настајању. Њу су чиниле занатлије, ситни индустријалци, државни чиновници, учитељи, официри, трговци. Као што је и Јован Томовић истакао, стицало се споро и тешко, а у имовном стању пекара и судије или трговца није постојала велика разлика. Грађанство је попримало престоничке и иностране утицаје посредством студената и Милановчана који су радили у другим градовима, што се одражавало на одевање, манире, разоноду (картање и спорт) и ширење политичких идеја левице. Сељаштво је углавном било сиромашно и радило је по цео дан, а развијен је био обичај да рођаци међусобно позајмљују одећу за свечане прилике и фотографисање. То и такво сељаштво, међутим, изнедрило је неколико људи који ће пресудно утицати на развој и модренизацију Горњег Милановца у послератном периоду, укључујући и Радована Грковића (66–67). Сан о развијеној грађанској елити, по закључку Томовића, неповратно је уништен Другим светским ратом.

Томовић се у својим казивањима осврнуо и на значај ромске заједнице која је у Милановцу присутна од времена насељавања места. Ова заједница данас броји око 80 чланова, а аутор Роме описује као добре и марљиве комшије, које су увек делиле судбину осталог становништва града и биле интегрални део заједнице. Посебно се истакла ромска породица Алексић, која је изнедрила више генерација истакнутих локалних музичара (54–55).

Иако то није формално исказано у садржају књиге, посебну хронолошку и тематску целину чине казивања везана за Други свет-

ски рат. Горњи Милановац нашао се у средишту устанка, а ослободили су га заједничком акцијом партизани и четници. Након што је окупатор успео да поново заузме град извршена је сурова одмазда због нанетих му губитака: у ноћи 15. октобра 1941. убацивањем запаљених фосфорних плочица у куће и објекте до темеља је спаљен готово цео град (74–77). Томовић истиче да је милановачки крај дао велики допринос у антифашистичкој борби, те да је Таковски партизански батаљон имао истакнту улогу у одбрани Ужичке републике. Поменуте су и истакнуте личности ривалског Равногорског покрета, у коме је важну улогу имао милановачки књижевник и политичар Драгиша Васић.

Томовић је детаљно и емотивно описао услове живота током окупације: „народ је живео веома бедно, водила се борба само за преживљаање. Основних намирница није било, одеће и обуће такође, па је то погодовало појави заразних болести. Нарочито су биле честе појаве тифуса и шуге (...) Становништво је живело у страху од сваког. Сви су наређивали, а већина оних који су носили пушку њоме су стављали до знања да су они највећа власт“ (82). У његовим казивањима четници су приказани као кољачи и народни душмани, а наводи се податак да су од укупно 2.555 страдалих лица из садашњих општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац, њих 577 убили четници. Томовић истиче да су „приче о постојању два ослободилачка покрета само фалсификовање историје“, мада се ни аутор ових редова као ни значајан део научне историографије не би сложио са таквом тврдњом. У казивањима се нису нашле судбине лица која је НОП ликвидирао још током прве револуционарне фазе 1941, као ни лица која су под удар репресије и револуционарног гнева дошла након ослобођења земље.

Ослобођење Горњег Милановца и целе Југославије означило је нов почетак, „нова одрицања, нове напоре и нове жртве српског народа“ (86). Град је обновљен практично од темеља, а о размери уништења које је претрпео сведочи и чињеница да је неколико хиљада тона отпада са централних градских површина недељама рашчишћавано помоћу воловских кола и радних акција. Последње рушевине уклоњене су тек неколико година по ослобођењу, али је постепена нормализација живота почела одмах. Томовић верно и сликовито описује да је и послератна свакодневица била тешка: храна се делила на бонове, као и одећа, обућа, огрев и друге најосновније

намирнице (92). Проћи ће читаве деценије пре него што ће Милановчани упознати луксузну робу и нешто лагоднији живот.

Град се постепено изграђивао, мада је дуго изгледао као „лепа сиромашна девојка“, тј. „мали љубак градић, али нажалост, разрушен, опустошен и посвађан“ (93). У њему је по ослобођењу живело око 2.500 људи, а по Томовићевом казивању, поштари Драган и Кузман лично су познавали сваког од њих (96). Основана су или национализована привредна предузећа „Таково“ (у почетку се састојало од Фабрике бомбона, берберске, кројачке и обућарске задруге), трговинско предузеће „Пролетер“ и Сремски савез земљорадничких задруга. Почеци милановачких фирми били су тешки: оне су настајале „у шупама, гаражама, па чак и на тавану“ (134). Послератне локалне власти у Горњем Милановцу умеле су да се ослоне на искуства предратних привредника и чиновника, иако су они у идеолошком наративу представљали „класног непријатеља“. Код већине руководилаца, према Томовићевим казивањима, преовладавао је локалпатриотизам, што је било од пресудног значаја за обнову и развој града, и постепено превазилажење подела насталих у рату.

Велики привредни замах Горњег Милановца отпочео је промашеном инвестицијом владе НР Србије: изградњом фабрике за прераду воћа. Модерно постројење изграђено је 1953. али није дало очекиване економске резултате. Да би се „извадила штета“, у њега је 1958. пресељена Фабрика бомбона, а 1961. „Типопластика“, која је веома успешно пословала. Томовић с поносом истиче да сем фабрике за прераду воћа, град никада ништа није добио на поклон од државе, те да је „привредно чудо под Рудником“ настало од „памети, рада и сопственог улагања“ кадрова и радника локалних предузећа (110). Иако је било и пропалих пројеката, у првим послератним деценијама основана су и развијена предузећа попут „ПИК Такова“, „Металца“, „Типопластике“ (данас „Тетра Пак“), „Дечјих новина“, конфекције „Рудник“, фабрике боја „Звезда“ (данас „Хелиос“). Стручни кадрови, најчешће млађи људи, долазили су из других градова. Брзо су се уклапали у средину и прихватали жртву за изградњу боље будућности, јер се често примало мање од зарађеног, радило најмање 12 сати дневно, сваког дана у недељи (118). Срећну околност представљала је чињеница да је међу руководиоцима највећих југословенских банака током 60-их било више лица из рудничко-таковског краја, те да су они омогућили кредитирање појединих привредних подухвата (122).

Томовић у својим казивањима живописно описује проширење и модернизацију „Такова“, чији је био директор, а које је 1959. прерасло у комбинат. Кључна пословна одлука била је куповина лиценце за *еурокрем* од италијанског предузећа „Гандола“. Производња *еурокрема* отпочела је у Милановцу 29. новембра 1971. са скромним капацитетом од 3.000 тона годишње. Велика популарност и квалитет овог производа освојили су југословенско тржиште, те је већ на пролеће наредне године почела изградња нове фабрике, чији је капацитет био 12.000 тона. *Еурокрем* је постао неизоставан део одрастања у социјалистичкој Југославији, а из профита оствареног његовом продајом финансиран је даљи развој „ПИК Таково“, станоградња (преко 300 кућа) и стипендирано више од 80 студената на различитим факултетима (128). О великом успону „Такова“ сведочи и чињеница да је одабрано за једног од покровитеља ЗОИ у Сарајеву 1984, као и долазак уредника *Жемин жибаоа* у Милановац наредне године.

Динамичан привредни развој утицао је на то да се број становника Горњег Милановца удесетостручи у периоду између 1960. и 1990. године а град сврста у ранг средње развијених у Југославији. Томовић се у својим казивањима освртао на улогу бројних привредних и појединих политичких руководилаца заслужних за успон и модернизацију града. Истакао је велико заједништво, планирање и договарање руководилаца привредних предузећа као један од кључних фактора у развоју града (142–145), са жаљењем се осврћући на данашњу ситуацију у којој скоро свака фирма следи искључиво сопствене интересе, док је друштевни утицај и свест задржао једино „Металац“.

У последњим казивањима Томовић је писао и о пропадању дела милановачке привреде и индустрије, сматрајући да је до њега дошло због НАТО бомбардовања 1999. и петооктобарских промена 2000. године. Одустајање од начина на који је привреда до тада вођена довело је до осиромашивања грађана и до пропасти неких од најзначајнијих привредних предузећа, попут ГП „Градитељ“ и „Дечјих новина“.

Приповести и описи приложених фотографија, објављени у књизи *Времеплов Горњег Милановца у осамдесет осам казивања* драгоцен су историјски извор, како за историју Милановца и околине тако и целе Србије. Томовић се при писању ове књиге није ослањао само на сопствено сећање већ се служио и бројим документима, ме-

моарским белешкама и казивањима савременика. На тај начин је од заборава отргао многе грађевине и пејзаже који више не постоје, те продужио сећање и успомену на прошле догађаје и истакнуте људе којих више нема. У књизи заједно живе стари Милановац, сиромашна варош са почетка прошлог века, куће и кафане које су Немци спалили 1941, град који се с муком дизао из пепела по ослобођењу и модерна општина која је настала као производ „привредног чуда под Рудником“.

Поред историографског наратива, у овој књизи повремено се појављују и осврти на традиције, начин живота, политику. Иако искрени левичар по опредељењу и истакнути послератни функционер, Томовић је ипак са пуно емоција писао и о предратном Горњем Милановцу и жалио за грађанством чији је развој трајно прекинут ратом. Осврћући се на савремене начине комуникације, организовање школских екскурзија ван земље, начин на који се воде просвета, привреда и држава, он чак испољава и извесну дозу конзервативизма, премда то ни на који начин не нарушава објективност његових казивања. Кроз целу књигу провејава извесна жал за прошлим временима, за које аутор, свестан свих тешкоћа које су носила, одговорно тврди да су била боља и срећнија од данашњих. Узлет је био видљив од шездесетих, већ током осамдесетих наступила је стагнација, а касније и делимично пропадање.

Књига Јована Томовића *Времеплов Горњег Милановца у осамдесет осам казивања* представља драгоцен историјски извор, занимљиво историографско и публицистичко штиво. Обиље информација и фотографија које садржи омогућавају боље и потпуније разумевање наше прошлости, а изузетно леп стил аутора чини је занимљивом и лаком за читање. Штета је што је штампана у тиражу од само 100 примерака, јер ће сигурно бити корисна многим истраживачима и заљубљеницима у прошлост и историју.

Александар СТОЈАНОВИЋ